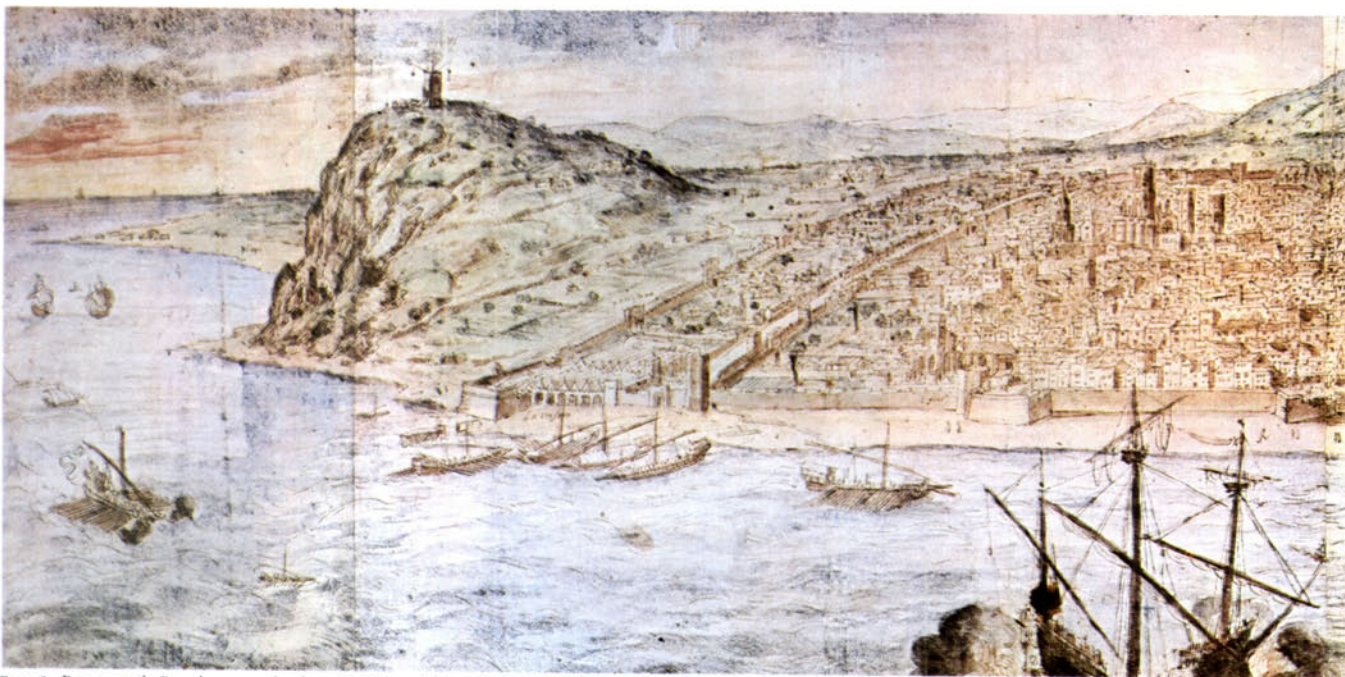

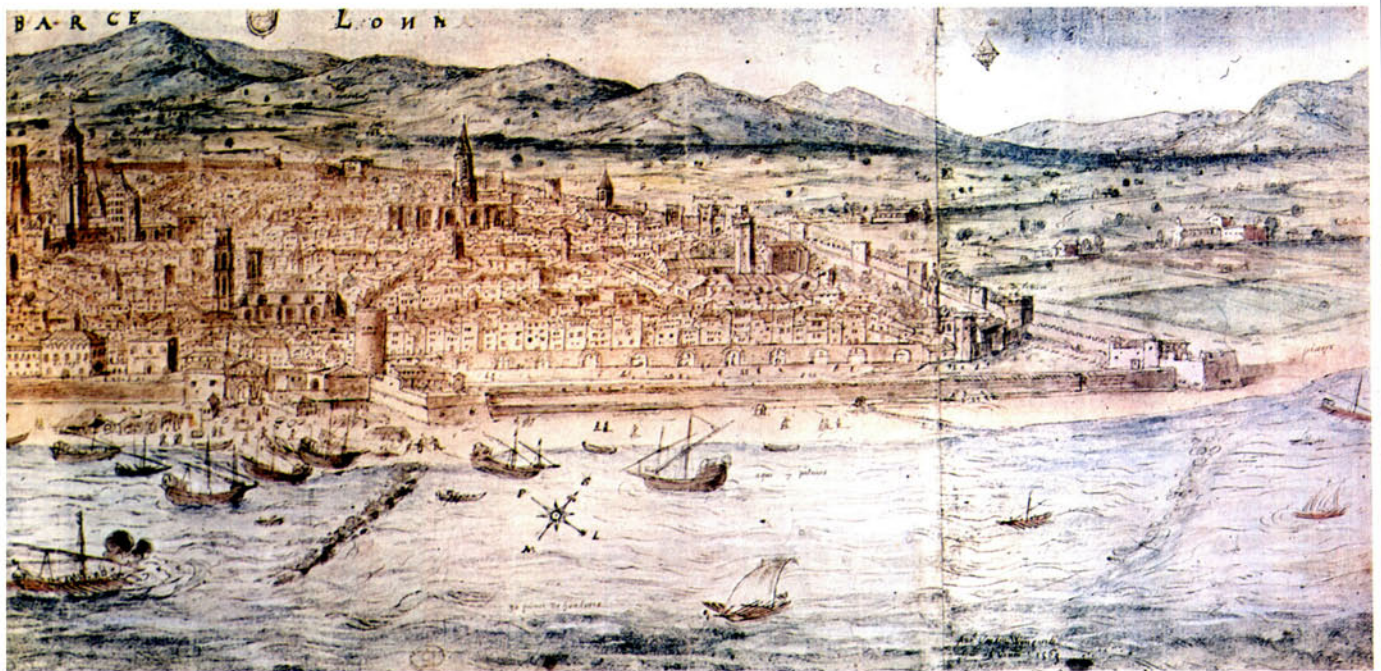
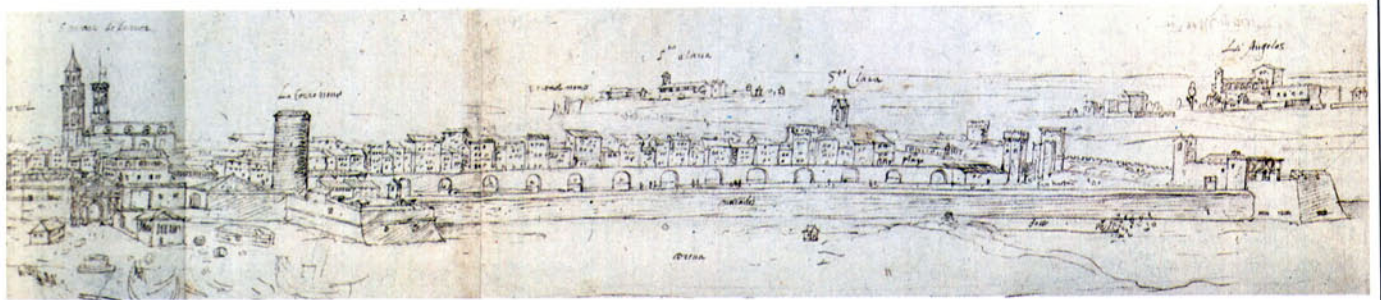
WYNGAERDE

Foto 1: Esbòs del natural de la vista de Barcelona des del mar dibuixat el 1563 per A. Van den Wyngaerde. Fou el pas previ per a la realització de la panoràmica completa en color. Cal remarcar la verosimilitud de les construccions del primer terme de la façana marítima de la ciutat. (Department of Prints and Drawings and Paintings, Victoria and Albert Museum, Londres)

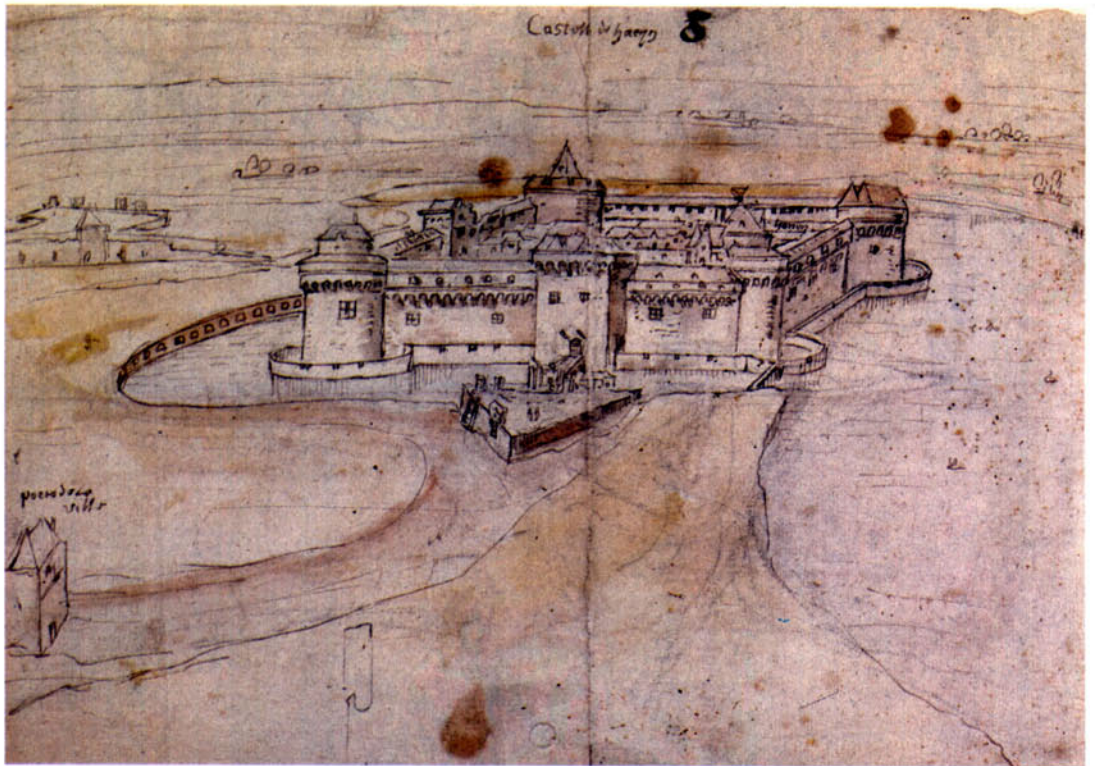
Foto 2: Panorama de Barcelona en color fet sobre la base del croquis anterior i datat el 1563. En aquest cas s'hi va aplicar la tècnica de la perspectiva cavallera de la qual l'artista, A. Van den Wyngaerde, en fou un dels pioners. El bon resultat de la versió és evident en la fidelitat del dibuix i en els detalls complementaris de caire ornamental. (Österreichische Nationalbibliothek, Viena. Reproduït d'una làmina comercialitzada)

Foto 3: Fortalesa de Baena en forma de quadrilàter reedificada pels àrabs sobre unes ruïnes romanes. Constava de set torres, quatre per a habitatge i tres per a la defensa (Torre del Recinto, Torres de los Cascabales y Torres de Argeras). L'entrada principal tenia una rampa i una plataforma triangular mòbile que comunicava amb la terra ferma. Tota la fortificació estava voltada d'un gran fossat d'aigua. Per les seves dimensions i estructura recorda les fortaleses borbòniques posteriors.
(Department of Prints and Drawings and Paintings. Victoria and Albert Museum. Londres)

Foto 4: Vista de Sevilla en un moment de prosperitat econòmica i demogràfica: dels 50 000 habitants que tenia el 1534 passà a tenir-ne 130 000 a finals del segle XVI. Els edificis, molts d'ells senyalitzats per A. Van den Wyngaerde amb el seu nom propi, tenien artístiques façanes. Aquest dibuix és un testimoni de les interpretacions de les ciutats andaluses sortides del taller d'artista de Wyngaerde. (Department of Prints and Drawings and Paintings. Victoria and Albert Museum. Londres)

Foto 5: La ciutat de Daroca, situada a un espectacular congost al mig dels turons de San Cristóbal i de San Jorge, és construïda damunt l'antiga ciutat àrab de Darūqa, conjunt urbà del segle VIII, a redós de la fortalesa defensiva que era situada on hi ha l'actual Castillo Mayor; els eixos organitzadors de l'entrellat urbà són els barrancs de la Grajera i de Valcaliente, vies sanitàries per a la sortida d'aigües residuals que desguassan a la Fondonera (l'actual carrer Major). Al segle XII, després de la reconquesta cristiana es produeix l'expansió urbanística de la ciutat, apojant-se en el vell nucli musulmà, d'entrellat irregular, des del sud del mateix fins al peu del turó de San Jorge seguint un pla regular que pren com a eix el barranc de la Fondonera, al llarg del qual es distribueix la nova ciutat, i obrint als seus extrems les portes Alta i Baja de la muralla que l'envolta; com a moltes ciutats espanyoles de l'època, conviuen jueus, a la juderia, al costat de la Puerta Alta, i moros, a la moreria, al costat de la Puerta Baja, amb els cristians que es repartien la resta de la ciutat. La Fondonera s'havia convertit no sol en un eix de circulació, ans en un eix mercantil (situació que encara perdura, tot i que molt disminuïda) però, alhora, tenia sotmesa a la ciutat a l'amenaça sistemàtica d'inundacions, car les pluges torrencials que a l'estiu es produeixen a la zona carreguen la rambla. Després de greus inundacions durant el segle XVI, com a solució, hom encomanà l'arquitecte Pierre Bedel, que havia estat el constructor de l'aqüeducte de Terol, l'execució d'una "mina" o túnel al turó de San Jorge (a l'esquerra del dibuix), per tal de desviar les aigües del barranc; però el juliol del 1575 uns feixos de llenya taparen l'entrada de la "mina" i les aigües entraren Daroca que tenni les seves portes tancades per patir una epidèmia de pesta. L'aigua anà pujant de nivell perillosament fins que una roda de molí despres de la part alta de la ciutat, fou llençada per les aigües contra la Puerta Baja fent-la saltar. Al fet hom li atribuï intervenció divina i, encara avui, hi ha veneració pel "Santo Ruejo" que hom ha situat al començament del carrer damunt un pedestal.

ANTON VAN DEN WYNGAERDE

UNA PRIMERA APROXIMACIÓ

A LA SEVA OBRA MANUSCRITA

L'estudi de la personalitat de l'artista flamenc Anton van den Wyngaerde (Anvers? 1492?-1572?) en funció de la sèrie dels seus dibuixos de ciutats i il·locs de diferents ciutats d'Europa, conservats encara avui majoritàriament en forma manuscrita, es preveu com una investigació a fer en un futur proper.

Està ben documentada l'estada de Wyngaerde a Anglaterra, França, Itàlia i Espanya i la principal prova, a part dels documents d'arxiu, en són les vistes de les principals ciutats d'aquests països a les quals cal sumar les de les ciutats dels Països Baixos, la pàtria d'origen de l'autor, que en aquell moment formaven part de la Corona d'Espanya.

En aquest moment el treball d'investigació es troba en una fase que permet donar-ne una primera referència, no gaire res més que unes notes biogràfiques de Wyngaerde, la seva projecció artística i especialment l'inventari de les vistes conegudes fins ara de les ciutats ibèriques i flamenques i que curiosament no es troben a Espanya sinó a l'Österreichische Nationalbibliothek de Viena i a la Print Room del Museu Victoria Albert de Londres. Hi ha, però, motius per a pensar en la possibilitat de localitzar-ne d'altres als arxius espanyols.

La publicació de l'*Atlas de Barcelona: Segles XVI-XX*¹ oferí ja una breu informació sobre Anton van den Wyngaerde referent a la seva biografia, la seva carrera artística i uns comentaris sobre alguns dibuixos cenyits, però, per a la temàtica del llibre, a les tres vistes de l'autor referides a la ciutat de Barcelona. D'altra bibliografia sobre l'artista-dibuixant es troba en publicacions de tipus general i en algun article de revista dedicat monogràficament a l'obra wyngaerderiana.

Anton van den Wyngaerde acompanyà els anys 1557 i 1558 les tropes del rei Felip II a les batalles de Sant Quintí i de les Gravelines. Des de 1562 a 1572 –per tant fins al probable any de la seva mort– estigué al servei directe de la cort castellana. Precisament en aquest període, l'any 1566, es produïen uns dels inci-

dents polítics més greus als Països Baixos amb motiu de l'alçament contra les tropes espanyoles i dels quals fou protagonista el duc d'Alba.

Durant aquests anys Anton van den Wyngaerde féu uns recorreguts per la península amb la finalitat de dibuixar un nombre molt important de ciutats ibèriques. El resultat fou una gran quantitat de magnífics esbossos que servien de base per a interpretar unes no menys esplèndides vistes que donaven una versió completa, detallada, rigorosa i veraç d'aquestes viles i ciutats de la península i que significà una visió gairebé totalitzadora de les terres ibèriques.

La següent relació detallada dels manuscrits que formen els àlbums de Viena i de Londres n'és una prova fefaent i concloent.

Relació inventariada del manuscrit de l'Österreichische Nationalbibliothek de Viena

Porta la signatura Codex Min, 41 i està custodiat a la Secció de manuscrits de la biblioteca. Posteriorment fou titulat *Ansichten spanischen Städte, 1563-1570*. Consta de 99 dibuixos en diferents estadis de composició. Són els següents per aquest ordre de registre:

fol.	1	Valencia	141 x 42.5
	2	Cuenca	140.5 x 42
	3	Barcelona	159 x 42
	4	Molvedra	95 x 29
	5	Mont Serrat	71 x 43
	6	Monson	83.5 x 28.5
	7	Tortosa	84.5 x 28.5
	8	Tortosa	87 x 23.5
	9	Lerida	128 x 29
	10	Caesar Augusta	140.5 x 42
	11	Alcala de Henares	100 x 40
	12	Barcelona	99.5 x 42
	13	Xeres de la Frontiera	139 x 41
	14	Talavera	158 x 28
	15	La Boffera	92 x 28
	16	Santander	28 x 22.5
	17	Monson	61 x 32.5
	18	Valencia	62 x 30
	19	Toledo	172 x 42.5
	20	Porto de Santa Maria	107 x 29

Notes

1. GALERA, M., ROCA, F. TARRAGÓ, S. *Atlas de Barcelona: Segles XVI-XX*. 2a. ed. Barcelona, Col·legi Oficial d'Arquitectes. 1982

21	La Casa del Bosco de Segovia	112 x 40	57 ^a	Medina del Campo	60.5 x 18.5
22	Xeres	105.5 x 15.5	57 ^b	Cuenca	60.5 x 19
23	Toro	120.5 x 30	58 ^a	Valladolid	60.5 x 19
24	Guadalupe	112 x 42	58 ^b	Orchuna	26.5 x 10.5
25	Salamanca	150 x 29.5	59 ^a	Malga	27 x 11
26	Las Nanes	84 x 15	59 ^b	Zahara	27 x 12.5
27	Borgos	143 x 42	60	Medina del Campo	98 x 29
28	recto Sevilla	92 x 10.5	61	Borgos	60.5 x 19.5
	verso Riana aranal	92 x 10.5	62	Bracaral Augustae	28.5 x 22.5
29 ^a	Carmona	76.5 x 21.5	63 ^a	Conimbria	27.5 x 22
29 ^b	Alva	82.5 x 15	63 ^b	Alcanerilla	27 x 6.5
30	Medina del Campo	125.5 x 30	64	Tarifa	60.5 x 19
31	Cuanca	111 x 35.5	65	Gibraltar (recto)	85 x 16
32 ^a	Alhambra di Granada	60.5 x 15.5		Gibraltar (verso)	85 x 16
32 ^b	La Hama	34 x 19	66	Mont Serrat	62 x 30
33	Tarifa	82.5 x 15.5	67	Gualdalaxara	112.5 x 42
34	Caesar Augusta	62.5 x 37.5	68	Penon	57 x 42
35	Madrid	127.5 x 39	69	Africa	135.5 x 14.5
36	Granada	157 x 42	70	Xativa	104.5 x 28.5
37	Guadalupe	60.5 x 34.5	71	Guadalupe	106 x 28
38 ^a	Veget	28.5 x 12	72	El Port de Santa Maria	
38 ^b	Marchena	26.5 x 11		(recto)	72.5 x 5.5
38 ^c	Velis Malga	27.5 x 11.5		El Port de Santa Maria	
39 ^a	Loxa	29.5 x 23		(verso)	72.5 x 15.5
39 ^b	Talavera	61 x 17	73	Palacia Real de Madrid	42.5 x 26.5
40	Valladolid	55.5 x 23	74	El Almadrana de Zahara	53.5 x 16
41	Burgos	55 x 22	75	Cades	107 x 27
42	Sencyllio	60.5 x 19.5	76	recto Cades	97 x 21
43 ^a	Palacios	27 x 7		verso Porto de Santa Maria	97 x 21
43	Eciia	27.5 x 11	77	Sencyllio	84.5 x 28.5
43 ^c	Conil	27 x 11	78	Madrid	125 x 36.5
44 ^a	Bilbao	28 x 14	79	Penynon	56 x 41
44 ^b	San Juan del				
	Foratche Jerenna	29.5 x 22.5			
45 ^a	Alhambra	28.5 x 22.5			
45 ^b	Cades	28 x 22.5			
46 ^a	Cades	28 x 22.5			
46 ^b	Antequera	27.5 x 21			
47	Valladolid	129.5 x 21			
48 ^a	Xeres de la Frontera	27 x 11			
48 ^b	Cabecas	27.5 x 9.5			
49 ^a	San Sebastian	27 x 8.5			
49 ^b	Hardales	27.5 x 12			
50	Lissabon	54.5 x 44.5			
51	Avila	115.5 x 31.5			
52 ^a	Alhama	28.5 x 21.5			
52 ^b	Cariamama	27 x 10.5			
52 ^c	Borness	27.5 x 10.5			
53 ^a	Toro	61 x 18.5			
53 ^b	Cuenca	60.5 x 19.5			
54	Medina del Campo	60 x 18.5			
55	Granada	142.5 x 23			
56 ^a	La Siera de San Adrian	29 x 23			
56 ^b	Alva	61 x 18.5			

**Relació inventariada de l'àlbum manuscrit
dispositat a la Print Room
del Museu Victoria Albert de Londres**

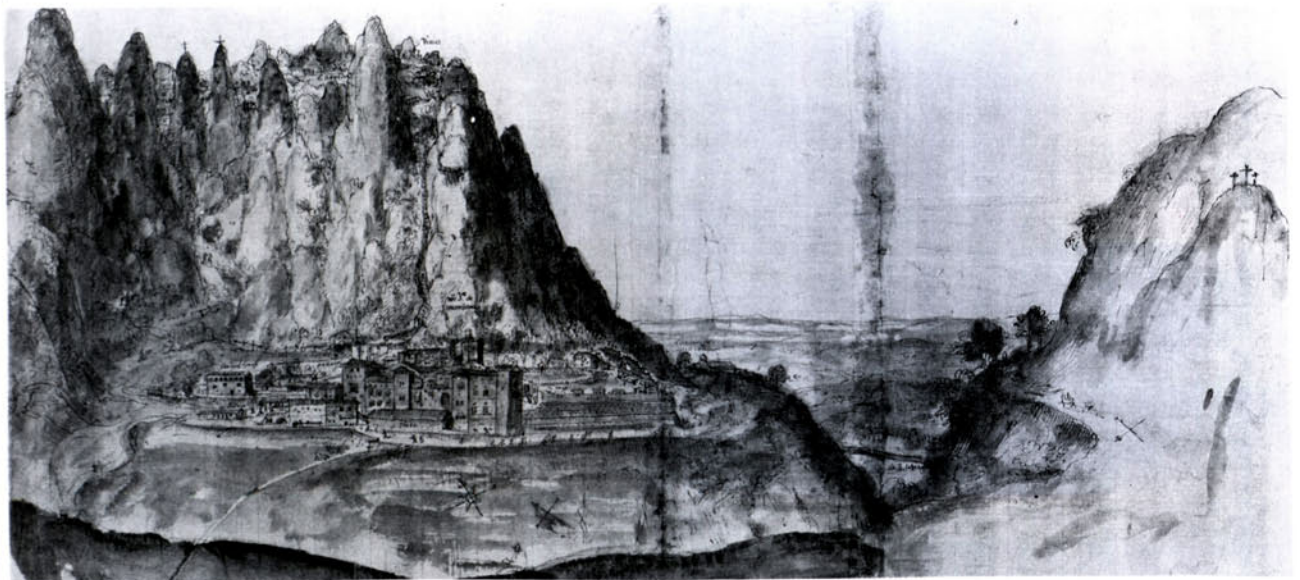
Porta la signatura 95-H-54, 8455-1-31 i el títol *Views in Spain 1567-1570*. L'índex, posterior i redactat en anglès igual que el títol, respon al següent text i ordre de registre:

- 1 Zamora
- 2 Antequera
- 3 Granada
- 4 Jaen
- 5 Valencia
- 6 Cordova
- 7 Tordesillas
- 8 Daroca
- 9 Granada
- 10 Jerez-Barcelona [14 x 120]
- 11 Country between Ubeda and Baeza
- 12 Castiello di Chativa
- 13 Panoramica views of Saragossa, Cervera [15 x 41], and Roman remains at Tarragona [15.5 x 83]

Foto 6: El dibuix del perfil de la muntanya des del camí de Vilafranca ha estat pres més a l'occident que la vista de la portada de la revista, i sembla donar una sensació força real de l'impressió de cosa monstruosa que es veu des d'aquella contrada. (*Department of Prints and Drawings and Paintings, Victoria and Albert Museum, Londres*)

Foto 7: Aquests són els primers dibuixos que es coneixen de la muntanya de Montserrat i del Monestir-Santuari. La vista del conjunt de les edificacions del Santuari està presa des de sota la capella de Sant Miquel en el camí de Collbató a Montserrat, i és particularment remarcable per l'exactitud amb que es dibuixen les construccions de l'època conegudes ja per descripcions escrites i per alguns gravats.

Hom hi aprecia acabat l'edifici de l'infermeria exterior (avui anomenada edifici del Venerable) començada per l'abat Benet de Tocco l'any 1558 –tal com es llegeix encara sobre el dintell de la porta. De l'església actual solament n'emergeixen els dos primers metres de mur, i és anomenada amb el nom d'*obra nova*. La primera pedra de l'església havia estat posada per l'abat Bartomeu Garriga el dia 11 de juliol del 1560. De la muralla de pedra que tancava el santuari, començada sota el segon abadiat del pare Benet de Tocco (1562-64) solament se'n veu acabada la part del migdia –vegeu els merlets– i resta per fer la part de ponent. (*Osterreichische Nationalbibliothek, Viena*)

MONT

Am' Vandre Wynyard
F ad vinn 1563

SERRAT

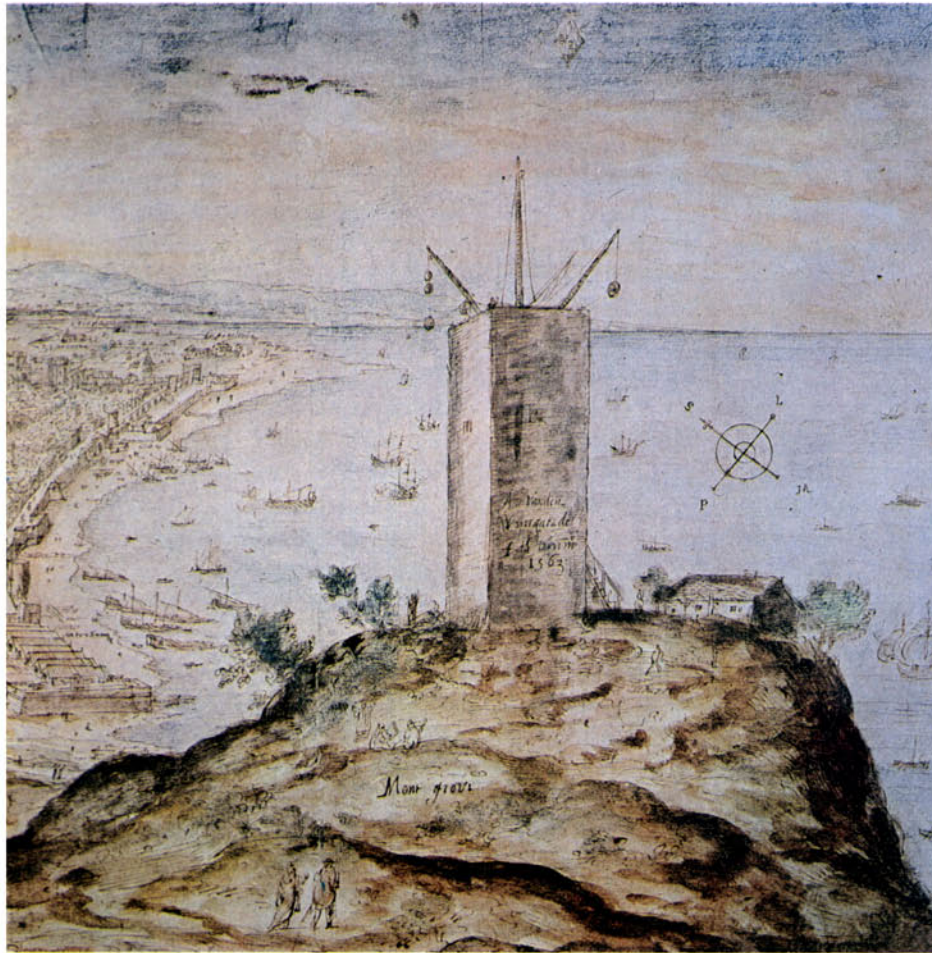
Vista de la muntanya de Montserrat amb el camí des de Collbató fins al monestir. Està datada el 1563. (Österreichische Nationalbibliothek, Viena)

Foto 9: Vista de Barcelona des del cim de la muntanya de Montjuïc.

Es tracta del primer dibuix conegut de la ciutat pres des d'aquest observatori molt freqüent, d'altra banda, a partir d'aquest moment.

Al detall de la ciutat a vista d'ocell cal afegir-hi el primer terme de Montjuïc amb la torre de senyals existent abans de la construcció del castell. (*Osterreichische Nationalbibliothek, Viena. Reproduït d'una làmina comercialitzada*)

Foto 10: La ciutat de Cuenca. Durant el segle XVI fou cap d'un dels districtes ramaders de la Meseta. En la imatge una visió de la ciutat emmurallada. S'hi distingeix la Catedral, convents i edificis nobles. En primer terme el riu Xúquer i el pont que comunica la ciutat amb un nucli habitat on s'hi troba el gran edifici de Santa Maria del Puente i els convents de San Antonio i San Lorenzo. (*Department of Prints and Drawings and Paintings, Victoria and Albert Museum, Londres*)

- 14 Castell de Baena
- 15 Roman amphitheatre near Seville
- 16 Cuenca
- 17 Cadiz
- 18 Sevilla
- 19 Lyons
- 20 City which a roman aqueduct possibly Merida
- 21 Regions possibly in Flandes, ocupied by a Spanish Army
- 22 Molvedra
- 23 Grao de Valencia
- 24 Montserrat [15.5 x 30]
- 25 Roman amphitheatre near Merida
- 26 Molvodoro
- 27 View from the top of one of the towers of Bruges
- 28 View apparently from the sea of a strecht of country embracing St. Anne for Munden, westcapelle
- 29 Chateau of Tervueren near Brussels
- 30 Den Damma
- 31 An extensive estuary stretching island

Sumen doncs, un total de 35 dibuixos.

És ben evident que una catalogació normalitzada de cadascuna d'aquestes 134 peces –tasca a fer en una fase de treball més avançada i novament amb la presència física del document– suposarà una identificació real de tots els noms de lloc, una ortografia tal com va escriure-la l'autor i una supressió total de mots en llengües alienes al manuscrit original.

De moment, només és possible donar aquesta llista que té únicament valor d'inventari.

L'estat d'aquests dibuixos ens ha arribat en diferents estadis de producció i també en formats molt variats. Es troben des d'un esbós primitiu i inicial fins a un altre ben acurat, dibuixos en fase d'ésser ja definitius (amb la quadrícula de fons a mig esborrar o encara completa), en llapis, en tinta color sèpia i les versions definitives i completes. En aquest darrer cas són sempre dibuixos fets a ploma i tinta, molt ben acolorits en colors generalment suaus i emprant la tècnica de la perspectiva cavallera, una tècnica molt nova i amb la qual Wyngaerde aconseguí uns resultats plenament satisfactoris.

La situació global d'obra inacabada en què ens ha arribat el manuscrit es podria atribuir a la inhabilitació manual de l'artista en els darrers anys de la seva vida degut a una paràlisi. Se sap que en el mes de febrer de 1572 –probablement el mateix any de la seva mort– li

fou concedida una pensió per part de la corona espanyola per a pal·liar aquesta situació.²

A nivell de contingut s'observa una forta proporció de ciutats andaluses: més de la tercera part del total. Possiblement el paisatge andalús havia de resultar captivador per a un home de l'Europa del nord.

També hi ha una bona representació de Madrid i de les ciutats al voltant de la cort (Alcalá de Henares, Toledo, Talavera, Segovia, Cuenca, Avila, Guadalajara etc). Situació perfectament lògica i explicable.

Pel que fa a les ciutats i territoris de Catalunya hi ha un total de 13 peces que corresponen a:

9 vistes completes: Barcelona (2 versions, una des de Montjuïc i una des del mar), Lleida, Montserrat (3 versions), Cervera i Tortosa (2 versions).

I 4 esbossos: tres de Tarragona i un de Barcelona que serví per a dibuixar la vista des del port.

Com a primera conclusió es pot avançar que a nivell general l'estudi de la totalitat de l'obra manuscrita permet en molts casos fer retrocedir en uns quants anys la data considerada com la més antiga de la vista d'una ciutat. Aquest és el cas de totes les panoràmiques de Catalunya. I per posar un exemple concret, els tres dibuixos wingaerders de Barcelona marquen una fita més enllà del temps respecte a la versió de la ciutat que es publicà a la primera edició del *Civitates Orbis Terrarum*³ que havia dibuixat Hoefnagel (Anvers, 1542-Viena, 1600) i que estava catalogada fins fa poc com la primera vista general coneguda. Es calcula que Joris Hoefnagel, autor de les panoràmiques de les nou ciutats espanyoles del C.O.T, passà per Catalunya cap els anys 1566-1567, les peces de Wyngaerde porten data de 1563.

La imatge de Barcelona de Hoefnagel està presa des del cim de Montjuïc i està feta, evidentment, sobre el terreny. Des d'aquest mateix observatori dibuixà Wyngaerde una de les dues vistes generals de la ciutat. Podria, però, preguntar-se, si a més a més de l'estada real del dibuixant a Barcelona, Hoefnagel coneixia també l'obra del seu compatriota Wyngaerde feta pocs anys abans? Es tracta d'una hipòtesi que només un estudi detallat de les dues versions pot aclarir.

En un nivell més avançat que una simple hipòtesis troben les investigacions sobre la vista general de Londres manuscrita de Wyngaerde respecte a la versió publicada també al C.O.T.⁴, dibuixada per F. Hogenberg i considerada fins fa poc temps, igualment que en el cas de Barcelona, com la primera coneguda de la capital britànica. La tesi exposada a l'obra de Darling-

Notes

2. CEAN BERMÚDEZ, Juan Agustín. *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes de España*. Madrid, Real Academia de San Fernando, 1800, vol. 1, p. 180.

3. BRAUN, G., HOGENBERGIUS, F. *Civitates Orbis terrarum: Liber primus. Coloniae Agrippinae*, 1572, Lãm. 5

4. BRAUN, G., HOGENBERGIUS, F. op. cit. Lãm. A

ton i Howgego⁵ sosté que Hogenberg dibuixà la panoràmica de Londres tenint a davant una peça manuscrita feta abans de 1560. D'altra banda Ralph Agas, autor d'una vista també de Londres executada cap a 1560 sembla que copiava del mateix original que Hogenberg. Les repeticions curioses i poc justificades, observades en les dues peces i àmpliament documentades en el treball de la tesi avalen sobradament aquesta suposició.

Tots els indicis apunten a fer pensar que aquest manuscrit anterior ha d'ésser la vista que dibuixà Wyngaerde —un panorama des de Westminster fins a Greenwich— i que es conserva al Ashmolean Museum d'Oxford. De fet la peça no està signada ni datada però es troba dins d'una col·lecció on la majoria de manuscrits amb característiques i estil idèntics porten la signatura inconfundible de "Antonius van den Wyngaerde". L'estada documentada d'aquest a Anglaterra en els anys 40 del segle XVI i la dels voltants de l'any 1558 sota el patronatge del rei Felip II d'Espanya reforcen la teoria dels investigadors britànics.

El mateix argument és vàlid pel que fa a la primera vista coneguda de la ciutat de Brussel·les. Efectivament, la publicació del treball de B. van't Hoff⁶ demostra que Wyngaerde n'és també l'autor. Es tracta en aquest cas d'una esplèndida panoràmica datada el 1558, en l'estil característic i monumental de l'artista flamenc, colorejada en rosa i gris i amb un format 29 x 124,5 cm.

La ciutat se'ns presenta envoltada per un doble cinturó de muralles, una d'interior semblant a la de la Rambla de Barcelona, construïda per Jaume I el Conqueridor, i una d'exterior que apareix en un primer terme del dibuix. Es conserva en forma manuscrita a l'esmentada col·lecció Ashmolean d'Oxford. Fins a la investigació de Hoff constava com a primera vista general de Brussel·les la panoràmica signada i gravada per J. Wttersprot l'any 1574.

Queda, doncs, ben palesa, la necessitat d'un treball a fons sobre els dibuixos de ciutats deixats per Wyngaerde. A part de les tres grans col·leccions ja esmentades —Viena, Londres, Oxford— es troben mostres de l'art wyngaerderià al Museu Plantin d'Anvers, un dibuix a la Biblioteca Reial d'Estocolm i també algunes peces a biblioteques alemanyes.⁷ D'una banda és imprescindible fer un inventari i una posterior cata-

logació de cada unitat seguint la normativa de l'ISBD(CM) [*International Standard Bibliographical Description (Cartographia Material)*] i de la qual sortirà properament la traducció catalana. També es prioritari aprofundir al màxim un estudi sobre els esbossos i les vistes generals de les localitats catalanes.

De moment aquests mots i la publicació de l'inventari dels manuscrits referits als anys d'estada de Wyngaerde a la cort castellana en són una notícia prèvia.

Montserrat Galera i Monegal

Cap de Secció
de la Cartoteca de Catalunya
Llicenciada en Filologia Catalana
Diplomada en Biblioteconomia
i Documentació

Agraïments:

L'autora agraeix la col·laboració de Dom Francesc-Xavier Altés, pel que fa a la informació sobre les làmines de Montserrat.

Notes

5. DARLINGTON, I., HOWGEGO, J. *Printed maps of London: circa 1553-1850*. London, George Philip Son Ltd., 1964. pp. 13-16.

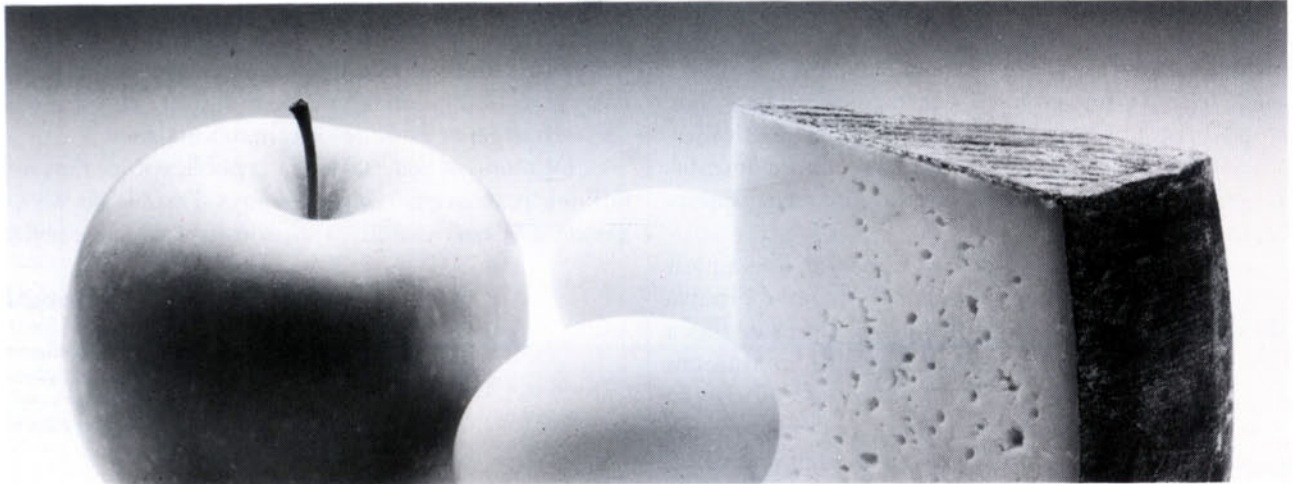
6. VANT'HOFF, B. *Une vue panoramique inconnue de Bruxelles dessinée*

en 1558 par Anthonis Van den Wyngaerde. *Annals de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, Bruxelles, 1956, Tome 48, pp. 145-150.*

7. VANT'HOFF, B. op. cit. p. 148.

Vitamines per al teu cos.

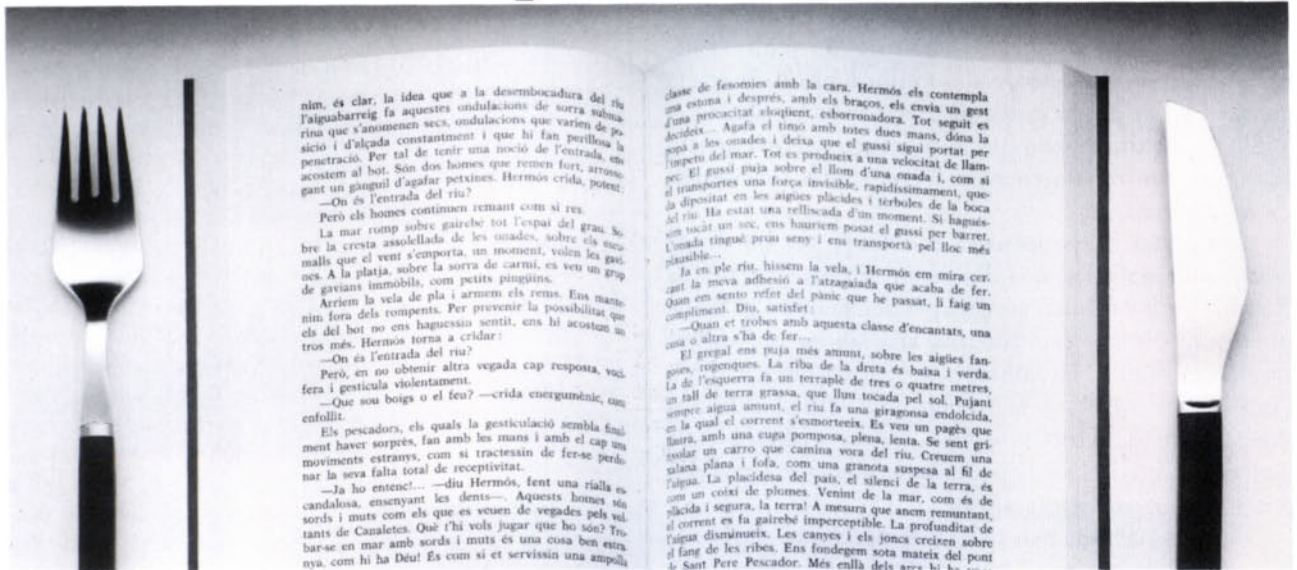

Vitamina C.

Vitamines A, B i D.

Vitamines A i D.

Vitamines per al teu cervell.

Vitamines A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y i Z.

Tu ets el teu cervell. I el teu cervell, com el teu cos, també l'has d'alimentar... i molt. Dona-li el millor que hi ha, allò que té més aliment, i totes, totes les vitamines de la A a la Z: els llibres.

Alimenta el teu cervell. Llegeix llibres.

LORENTE MUSSONS

**CATALUNYA ENDAVANT
AMB LA CULTURA**

**GENERALITAT DE CATALUNYA
DEPARTAMENT DE CULTURA**